

Розділ III. ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 929 Кіссінджер: 327.7-047. 44(510)

DOI: <https://doi.org/10.18524/2312-6825.2018.29.153356>

Бурунов О. О.

orcid.org/ 0000-0001-8256-1140

*Аспірант кафедри нової та
новітньої історії*

історичного факультету

ОНУ ім. І. І. Мечникова

(Україна, Одеса)

alexandrgreat@ukr.net

КИТАЙСЬКА ПОЛІТИЧНА ТРАДИЦІЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ КИТАЮ В ОЦІНКАХ Г.А. КІССІНДЖЕРА

***Анотація.** Стаття присвячена китайській політичній традиції у світлі боротьби КНР та США за глобальне лідерство у світовому порядку ХХІ століття. Проаналізовані основні роботи відомого американського дипломата та науковця Г. А. Кіссінджера у сфері американо-китайських відносин та його практична діяльність на посаді державного секретаря США.*

***Ключові слова:** Г. А. Кіссінджер, дипломатія, система міжнародних відносин, китайська політична традиція, американо-китайські відносини.*

Бурунов О. О.

orcid.org/ 0000-0001-8256-1140

Graduated Student of History Department

Odesa National University

named Ilya Mechnikov

(Odesa, Ukraine)

alexandrgreat@ukr.net

CHINESE POLITICAL TRADITION AND PERSPECTIVES OF CHINA IN ESTIMATES OF H. A. KISSINGER

Summary. The article is dedicated to the Chinese political tradition in the light of the struggle between China and the US for global

leadership in the system of international relations of the XXIst century. The main works of the famous American scientist and diplomat G. A. Kissinger in the sphere of American-Chinese relations are analyzed, as well as his practical activities as US Secretary of State. The main idea of the article is to show opinion of H. Kissinger regarding future steps of US diplomacy toward China and which kind of steps US politicians supposed to do.

H. Kissinger reminded about China in his works for many times. A lot of information about China, history of this country and its political tradition we can find in his most important books like "World Order" and "Diplomacy". But book "On China" emphasized all his ideas about this country and its place in international system in XXI st century. This book appeared in 2011 and united academic concepts and practical experience of H. Kissinger regarding this country.

During all his career H. Kissinger showed himself as a teacher for all nation of US. Many times this scientist reminded that American citizens including most of the governors and top level politicians have very low knowledge about history, especially about foreign countries. And because of lack of knowledge American rulers had already made a lot of mistakes in foreign policy of their country. By his opinion the biggest problem that Americans can not understand mentality of other nations and they have never tried to do that. In this case the book "On China" called for showing for Americans difference between American and Chinese approach in foreign and domestic policies.

H. Kissinger well known in China as well and a lot of Chinese people call him "friend of China". Former US State Secretary was working with three generations of Chinese leaders. He organized visit of R. Nixon to China in 1972 year, which stopped almost full international isolation of China. This movement created "geopolitical triangle" USA-USSR-China and made international system much healthier than it was. After H. Kissinger left US President office he still was involved in different trade and political negotiations between US and China.

Main problem of all H. Kissinger`s scientific and practical research was problem of world order in XXI st century. By his opinion in close future only China can challenge USA and become a second world

super power. How those two countries will act in this case? Will they cooperate or confront each other? Future of new international system depends of answers for this questions. Scientist advised for American politicians to avoid of interfering into Chinese domestic relations and remained them Chinese history of XIX th century. In this century China was occupied and humiliated by Western countries and even today trust to this countries is very low. By opinion of H. Kissinger USA suppose to stay in South-West Asia by using different trade and business organizations. But pressuring China regarding human rights or something like this seriously insults this country. That's way if USA would like to change a China it must be in very soft way and going to take a time.

Key words: H. A. Kissinger, diplomacy, system of international relations, Chinese political tradition, American-Chinese relations

Постановка проблеми: Тема геополітичного протистояння між двома найсильнішими країнами сучасного світу є надзвичайно важливою для формування системи міжнародних відносин у XXI столітті. Г. Кіссінджер є одним з найбільших спеціалістів світової політичної думки у сфері американо-китайських відносин та творення світового порядку майбутнього взагалі. А цей порядок буде багато в чому залежати саме від порозуміння між США та Китаєм. В українській історіографії ж ім'я вченого, в останні роки, здебільшого, асоціюється у зв'язку україно-російським конфліктом, а публікацій, які б стосувалися інших питань, які підіймає Г. Кіссінджер майже немає. Проте історико-філософський підхід у геополітичній науці, який використовує вчений у своїх роботах виходить далеко за рамки традиційного американського прагматизму і аналіз цього підходу може бути корисним як для українських науковців так і для дипломатів.

Аналіз досліджень: За основу у роботі над статтею, були взяті твори та інтерв'ю Г. Кіссінджера. Особливої уваги заслуговують такі відомі роботи вченого, як «Ядерна зброя і зовнішня політика», «Дипломатія», та «Про Китай». Той факт, що між виходом першої та останньої з цих книг пройшло більш між півстоліття свідчить про те, що Г. Кіссінджер на протязі усього свого життя

займається інтелектуальним пошуком у сфері американо-китайських відносин. Також були використані документи та матеріали з біографічної книги вченого написаної В. Айзексоном «Кіссінджер». Окремо слід відзначити публікацію Ченга Лі – американського вченого китайського походження з Інституту Брукінгса, який є спеціалістом з питань китайської еліти та погляду цієї еліти на відносини з США.

Мета статті: Визначити позицію Г. Кіссінджера стосовно американо-китайських відносин з огляду на китайську політичну традицію, та підходи у зовнішній політиці, які значно відрізняються від західних, а особливо американських. Показати стратегію і тактику, яку вчений та колишній дипломат радить використовувати США у Південно-Східній Азії з огляду на специфіку зовнішньополітичних ініціатив Китаю.

Виклад основного матеріалу: З огляду на той факт, що США та Китай є найбільш потужними гравцями на політичній арені сучасності, саме відносини між цими двома країнами будуть визначати, яким буде світовий порядок майбутнього. Побудова стабільної системи міжнародних відносин залежить від порозуміння цих політичних, військових та економічних гігантів. Чи зможе Китай прийняти США як надійного партнера, а не чергового з західних варварів, які грабували Піднебесну у ХІХ столітті? Та чи зможуть у свою чергу США цим надійним партнером стати, не втручаючись при цьому у внутрішньополітичні справи Китаю? Від того, якими будуть відповіді на ці питання залежить вигляд світового порядку, який складеться у ХХІ столітті, та чи буде він базуватися на співробітництві чи на конфронтації.

Для кращого розуміння процесів, які відбуваються у Китаї та за його участю цілком правомірним є звернення до праць американського політика та вченого Генрі Альфреда Кіссінджера, який є відомим експертом з питань Китаю. Окремої уваги заслуговує історично-мемуарна праця «Про Китай», яка з'явилася у 2011 році. Цей твір є підсумком співпраці дипломата з цілим рядом китайських політичних діячів найвищого рангу та його академічної діяльності щодо вивчення історії та культури Китаю. Г. Кіссінджер особисто був знайомий з трьома поколіннями китайських

лідерів (Мао Цзедун, Ден Сяопін та Цзянь Цземіном) й незважаючи на критику, яка лунає на його адресу у світі та США, в Піднебесній вченого називають не інакше, як «друг Китаю» (Isaacson, 1992: 156). Тому книга «Про Китай» стала, у тому числі і логічним результатом особистих відносин Г. Кіссінджера з цією країною та її визначними діячами.

Книга «Про Китай» є найбільш ґрунтовною, але не єдиною працею Г.Кіссінджера про цю країну. За майже століття своєї академічної та політичної діяльності він присвятив безліч статей Китаєві, його історії, культурі та політичній традиції. Солідна частина найбільш відомих книг Г. Кіссінджера по міжнародним відносинам «Дипломатія» та «Світовий порядок» стосується саме місця Китаю у світоустрої майбутнього.

Переоцінити роль Г. Кіссінджера у американо-китайських відносинах дуже важко. Саме він очолював проект повернення та інтеграції Китаю до системи міжнародних відносин. Цей проект був одним з головних передвиборчих гасел під час президентської кампанії Р. Ніксона. Мети вдалося досягти під час перебування Г. Кіссінджера на посаді радника з питань національної безпеки США. Р. Ніксон відвідав Китай у лютому 1972 року і це поклато край міжнародній ізоляції цієї країни та дозволило їй, як зазначав сам Г. Кіссінджер, звільнитися від опіки СРСР та приєднатися до табору переможців «холодної війни» (Кіссінджер, 2014: 112).

Вчений наголошував, що встановлення дипломатичних відносин було вкрай позитивним для майбутнього Китаю. Г. Кіссінджер наводив приклад масової відправки китайських студентів до США та вивченню ними методів управління економікою за західним зразком, що, в свою чергу, призвело до модернізації економіки Китаю та заклало матеріальну основу для його політичного та економічного впливу сьогодні. І дійсно, на протязі довгих років і до недавнього часу, прокитайські позиції у США були дуже сильними. Незважаючи на численні порушення прав людини та прав на інтелектуальну власність у середині Китаю, США завжди намагалися інтегрувати цю країну у якомога більшу кількість міжнародних структур. Зокрема, саме завдяки США Китай все таки став членом ВТО (Всесвітня торгова організація).

Саме до такої політики щодо ментально відмінних країн закликав вчений у своїх працях, починаючи приблизно з середини 1960-х рр. У цей час він зробив два важливі висновки. По-перше, на думку вченого, Китай, як і СРСР втратили ознаки революційних держав та перестали загрожувати світовому порядку і тому ці країни потрібно залучити до побудови нового світового порядку. А по-друге, Г. Кіссінджер зрозумів, що країни з іншою ідеологією потрібно залучати у економічні союзи, які легітимізують ці країни через саме економічні важелі.

Г. Кіссінджер постійно звертав увагу на низьке знання історії та культури інших країн серед американського політичного істеблішменту. На сторінках своїх праць вчений часто відводив собі роль учителя, який знайомить американську націю з історичними процесами, які відбуваються у світі. Зокрема він послідовно роз'яснював своє розуміння особливостей китайського менталітету, різницю між китайським та західним, а особливо американським, підходами до міжнародних відносин у світовій політиці.

Вчений вказував на такі особливості, як розвинене почуття стратегії, витонченість та химерність, а також нетерпимість до будь-якого втручання у внутрішні справи. Для того, щоб наочно пояснити читачеві різницю підходів між китайськими та американськими стратегами Г. Кіссінджер продемонстрував різницю між грою в класичні шахи та китайські шахи «вейці». Якщо шахи, це гра за вирішальну перемогу, то «вейці» це затяжна кампанія. Коли шахіст намагається знищити фігури свого суперника лобовими ударами, то талановитий гравець в «вейці» ходить у порожні місця на дошці, поступово скорочуючи стратегічний потенціал опонента.

Іншу кардинальну відмінність вчений вбачав у різниці між західним та китайським підходами до конфлікту. Коли китайці прагнуть досягти мети не вдаючись до конфлікту, європейці та американці шукають шляхи до перемоги в ньому. Для ілюстрації своєї точки зору Г. Кіссінджер звертався до давньокитайського трактату, приписуваного Сунь Цзи «Мистецтво війни». Згідно трактату, кращий результат – це не перемога у конфлікті, а створення такої домінуючої політичної та психологічної позиції, за якої результатом постає відмова від конфлікту (Кіссінджер, 2014: 41). Не-

зважаючи не те, що Г. Кіссінджер майже усі рішення китайських політичних діячів порівнював з комбінаціями у «вейці», він також відзначав, що на протязі своєї довжелезної історії Китай приймав участь у великій кількості жорстоких та далеких від витонченості конфліктів.

І нарешті, вчений наводив приклад діаметрально протилежного підходу до стосунків з союзниками. Тисячоліттями китайці вважали, що Піднебесна це центр світу, а китайський імператор – наступник Бога на Землі. Таким чином, усі сусіди, та й взагалі народи вважалися васалами китайського імператорського двору. Таким чином, класичні китайські стратеги встановлювали союзи з «варварами», які проживали далеко від імперії, та не загрожували її існуванню і за їх допомогою завдавали поразок «ближнім варварам» (Кіссінджер, 1997: 647).

Як ілюстрацію того, що традиційне світосприйняття продовжувало впливати на зовнішню політику Китаю, Г. Кіссінджер згадував такий епізод. Через деякий час після візиту Р. Ніксона в Китай, Г. Кіссінджер намагався поглибити американо-китайське воєнно-політичне партнерство, він навіть прикидався хворим, щоб якомога довше залишатись у Пекіні (Кіссінджер, 2014: 262).

Пізніше Г. Кіссінджер писав, що в той час він прийшов до висновку, що китайське керівництво ніколи не буде сприймати американців, як повноцінних союзників, а лише як «далеких варварів» на противагу «близьким варварам» (СРСР) (Кіссінджер, 2014: 315).

Історичним кошмаром для Китаю була ситуація, коли «варвари» відмовлялися, щоб їх використовували, коли вони об'єднувалися для завоювання або розділення Китаю на окремі князівства. А вірогідність такого об'єднання існувала, на думку китайців завжди. Наприклад, Г. Кіссінджер відзначав, що поворот до Китаю у зовнішній політиці США був перш за все ударом по Москві. Вчений нагадував, що в той самий час вивчалася також можливість зустрічі американського президента з Л. Брежнєвим. Те, що Пекінський саміт пройшов першим, пов'язувалося з тим, що радянські керівники намагалися нав'язати безліч умов американській стороні від яких вони відмовились, коли було вже пізно. У цілому

ж вчений розумів, що зближення між країнами було стратегічною необхідністю для Китаю, в той час, як для адміністрації Р. Ніксона це була можливість зміни зовнішньополітичного курсу США.

Незважаючи на «культурну революцію» та демонтаж більшості з китайських традиційних цінностей, Мао Цзедун, на думку Г. Кіссінджера, все ж використовував у зовнішній політиці своєї країни саме трактати китайських монархів. Зокрема вчений відзначав, що виступ Мао Цзедуна на міжнародній конференції в Москві в 1957 р. був прикладом того, що міжнародні відносини теж ставились в залежність від унікального характеру китайської зовнішньополітичної традиції. Не дивлячись на те, що на той час Китай був набагато слабкішим, як в економічному, так і в воєнному плані, Мао наполягав на його центральній ролі, на психологічній та ідеологічній перевазі, яку потрібно було демонструвати саме за допомогою конфронтації, а не примирення з тими, хто був сильнішим. Зокрема, Мао Цзедун шокував присутніх заявою, що у нього немає жодних сумнівів, що саме багаточисельне та терпляче населення Китаю вийде переможцем у ядерній війні і навіть сотні мільйонів загиблих не змусять Китай відмовитись від курсу, який він проводить (Кіссінджер, 1959: 285).

Г. Кіссінджер згадував, як міністр закордонних справ Китаю Чжоу Еньлай, з яким, за словами Г. Кіссінджера, він мав не лише дипломатичні, але й дружні стосунки, підтвердив концепцію світоустрою «по Мао», з посмішкою процитувавши думку «Провідника» про китайських імператорів: «Під небом хаос – все прекрасно» (Кіссінджер, 2015: 283). Г. Кіссінджер підкреслив, що саме з хаосу, Народна Республіка, загартована десятиліттями боротьби, постане не лише в Китаї, але й повсюди. І, що комуністичний світовий порядок, органічно виростає з імператорського, а комуністичний ідеолог Мао Цзедун дійшов згоди з суворим протестантом та антикомуністом Р. Ніксоном за усіма канонами «реальної політики» (Кіссінджер, 2014: 281).

Результатом візиту Р. Ніксона у Китай стало підписання Шанхайського комюніке, яке затверджувало двосторонні відносини між країнами. Головним досягненням документу було окреслення принципів одного Китаю по обидві сторони Тайванської протоки.

На думку Г. Кіссінджера, саме завдяки своїй гнучкості, та особливості, яку не зміг повністю заідеологізувати навіть комунізм, Китай здійснив подорож довжиною у декілька тисяч років – від давньої цивілізації до класичної імперії, потім до комуністичного режиму і нарешті до модерної великої держави. Цей курс, на думку вченого, безумовно буде мати вплив на країни регіону та людство в цілому (Кіссінджер, 2015: 274).

Г. Кіссінджер у своїй роботі «Світовий порядок» прогнозував багатополярний світ у майбутньому, але у першій половині XXI століття лише Китай, на думку вченого, зможе кинути серйозний виклик глобальній гегемонії США. Проте якими будуть наслідки піднесення Китаю до рівня супердержави? Він звертав увагу на дослідження вчених Гарвардського університету, що в історії десять з п'ятнадцяти випадків взаємодії між силою, що виникає та силою, що існує закінчуються війною (Кіссінджер, 2015: 292).

Не дивно, що стратеги з обох сторін, посилаються на моделі поведінки та історичний досвід прогнозуючи неминучість конфлікту між США та КНР. Китайці критикують багато американських ініціатив, як таких, що на їх думку, заважають підйому Китаю. Тому Г. Кіссінджер радив представникам американського істеблішменту бути дуже зваженими у просуванні основ ліберальної демократії на територію Піднебесної (Kissinger, 2012: 4). Вчений наголошував на тому, що деякі американські зовнішньополітичні ініціативи, особливо пропаганда прав людини, трактується в Китаї як підрив китайської внутрішньополітичної структури. Г. Кіссінджер наводив приклад візиту державного секретаря США У. Крістофера у Пекін у 1994 році, коли торгові преференції намагалися об'єднати з проблемами прав людини в Китаї. У ході візиту У. Крістофер бажав нагадати китайцям, що в разі свого бажання зберегти вище згадані преференції вони мають досягти значного прогресу щодо проблеми прав людини. Результатом стало скасування зустрічі У. Крістофера з Цзян Цземіном, яке Г. Кіссінджер назвав ганебним для усієї адміністрації Б. Клінтона (Кіссінджер, 2014: 390).

Під час економічної кризи на Заході, яка співпала з патріотичним підйомом у Китаї, пов'язаним з перемогою на Олімпіади, у

Пекіні почали лунати голоси про неможливість мирного прогресу Китаю. Китайці повернулися до риторики, що Захід залишається небезпечною силою, яка ніколи не дозволить їх країні зростати гармонійно і що Китай має закріпити свої досягнення та заявити свої претензії на статус наддержави. Г. Кіссінджер нагадував про дві популярні у Китаї книги «Китай незадоволений» 2009 р. та «Китайська мрія» 2010 р. Він назвав ці книги «страшенно націоналістичними» та звернув увагу на те, що на сторінках цих робіт мова йде про те, що Захід є набагато слабшим, аніж здається і його населення не зрозуміло, що проходить зміна лідера у відносинах Китаю з Заходом. Вчений зазначив, що обидва твори були розкритиковані у китайській пресі, які такі, що не відображають поглядів більшості населення країни, але додав, що при цьому вони все ж пройшли державну цензуру та стали бестселерами у Китаї (Кисінджер, 2014: 577). Це на думку вченого відображало настрої значної частини китайського суспільства та його правлячої верхівки.

З боку ж американців є побоювання, що Китай буде всіляко заперечувати перевагу США й тим самим підривати їх безпеку (Кисінджер, 2014: 390). Багато хто сприймає Китай як країну на зразок СРСР часів «холодної війни», країну, що рветься до економічного та мілітарного домінування в регіоні та світі. Як приклад, вчений наводив думки представників школи А. Кроу, які вважали, що підйом Китаю не є сумісним з позицією США у Тихоокеанському регіоні.

Г. Кіссінджер радив політикам звернутися за досвідом до десятиліття перед Першою світовою війною, коли взаємна недовіра та конфронтація призвели до кровопролиття. Вчений нагадував, що порядок – це крихка рівновага легітимності, сили та стриманності. В Азії він має об'єднати баланс сил та концепцію партнерства. Г. Кіссінджер відзначав, що у воєнному плані США далеко попереду, але визначення балансу за допомогою озброєнь небезпечно конфронтацією. На думку вченого, мудра державницька політика повинна шукати рівновагу, а не домінування, тому що будь-який перекис веде за собою катастрофу (Kissinger, 2011: 7).

Також він звернув увагу на те, що до 2050 р. половина населення Китаю досягне віку 45 років і більше, а четверть населення,

яка дорівнює усьому населенню США буде старшою за 65 років. Тому країна, яка зіштовхнеться з такою демографічною проблемою навряд чи буде в змозі бездумно ставати на стежку конфронтації за геополітичне панування (Кіссінджер, 2014: 559).

Під час телеінтерв'ю, присвяченого перемозі на виборах у США республіканця Д. Трампа, Г. Кіссінджер зазначив, що з оптимізмом дивиться на майбутнє американо-китайських відносин за нової адміністрації. Це було цілком логічним у світлі того, що більшість американських аналітиків вважали Д. Трампа саме політиком кіссінджерівського типу. Проте ситуація, яка склалася є справжнім викликом для американо-китайських відносин. А торгова війна, яка триває між двома глобальними гігантами є справжнім викликом для світової економіки. Саме від результату, з яким країни вийдуть з цього економічного конфлікту багато в чому буде залежати те, яким стане світовий порядок майбутнього.

У заключній частині твору «Про Китай» Г. Кіссінджер процитував політолога А. Фрідберга відносно того, що демократичному Китаєві не варто боятися своїх демократичних партнерів, а тим більше застосовувати силу проти них. Тому відкидаючи дипломатичні тонкощі американська стратегія все ж має бути спрямованою на прискорення революції проти авторитарного режиму та побудови ліберальної демократії у Китаї. Тому в інтересах США є збільшення середнього класу у Піднебесній.

Проте політика діючої адміністрації президента США поставила під питання лібералізацію Китаю. Зокрема, у своїй останній статті відомий вчений Ченг Лі зауважив, що торговельні суперечки завдали серйозного удару саме по середньому класу Китаю, який мав стати локомотивом цієї лібералізації та є майже повністю американізованим. У своїй статті Ченг Лі попросив підтримки у середнього класу США заради майбутнього двосторонніх відносин між країнами та світу в цілому. (Cheng Li, 2018: 10).

Висновки: Г. Кіссінджер був та залишається одним з провідних експертів з питань Китаю та його місця у системі міжнародних відносин. На протязі свого життя вчений був знайомий з трьома поколіннями китайських лідерів. Він був архітектором та виконавцем побудови геополітичного трикутника США-Китай-

СРСР, за допомогою якого вдалося суттєво розрядити міжнародну обстановку у 70-ті роки ХХ століття. Після відходу від активної політичної діяльності Г. Кіссінджер продовжує надавати консультаційні послуги як американським, так і китайським політикам та бізнесменам. Дипломатичні відносини з Китаєм Г. Кіссінджер радить вибудовувати враховуючи зовнішньополітичну традицію Китаю та менталітет населення цієї країни. Його особиста позиція щодо двосторонніх відносин з Китаєм збігається з позицією вищезгаданого політолога А. Фрідберга, хоча і є більш завуальованою. Мова йде про поєднання оборонної та економічної політики з дипломатією необмежених ідеологічних цілей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Кіссінджер, 1997 - Кіссінджер Г. Дипломатія / Г. Кіссінджер. – М.: Ладомир, 1997. – 848 с.
2. Кіссінджер, 2015 - Кіссінджер, Г. Мировой порядок / Г. Кіссінджер. – М.: Аст, 2015. – 512 с.
3. Кіссінджер, 2014 - Кіссінджер Г. О Китае / Г. Кіссінджер. – М.: Аст, 2014. – 635 с.
4. Кіссінджер, 1959 - Кіссінджер Г. Ядерное оружие и внешняя политика / Г. Кіссінджер. – М.: Издательство иностранной литературы, 1959. – 512 с.
5. Cheng Li How China's Middle Class Views the Trade War // Foreign Affairs. – 2018. – 10 Sep. – P. 10-11.
6. Isaacson, 1992 – Isaacson W. Kissinger: A Biography / W. Isaacson. – N.Y.: Simon Schuster, 1992. – 893 p.
7. Kissinger, 2012. - Kissinger H. The future of U.S.A. – China Relations Conflict is a Choice not a necessity // Foreign Affairs. – 2012. – 3 Mar.-Apr. – P. 3-5.
8. Kissinger, 2011 - Kissinger H.A. Avoiding a U. S. – China Cold War // The Washington Post. – 2011. – 14 Jan. – P. 7.

References

1. Kissinger, 1997 – Kissinger H. Diplomacia. [Diplomacy]. M., 1997. 848 s. [in Russian].
2. Kissinger, 2014 – Kissinger H. Mirovoy porjadok. [World Order]. M., 2015. 512 s. [in Russian].
3. Kissinger, 2014 – Kissinger H. O Kitaye [On China]. M., 2014. 635 s. [in Russian].
4. Kissinger, 1959 – Kissinger H. Yadernoie oruzhie I vneshniaia politika [Nuclear weapon and foreign policy]. M., 1959. 512s. [in Russian].

Статтю подано до редакції 08.10.2018 р.